

ДО ПИТАННЯ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МІСТ (НА ПРИКЛАДІ М. ХАРКОВА)

В даній статті проаналізовано визначення поняття «місто» за різними авторами. Розглянуто основні аспекти економіко-географічного дослідження міст, функції міст. Проведено аналіз існуючих типологій та класифікацій міст. Визначено до яких саме типів та класів можна віднести м. Харків. Проаналізовано сучасну планувальну структуру м. Харкова.

Ключові слова: місто, урбанізація, геоурбаністика, типологія міст, класифікація міст, планувальна структура міста.

Е.С. Нища. К ВОПРОСУ ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ГОРОДОВ (НА ПРИМЕРЕ Г. ХАРЬКОВА). В данной статье проанализировано определение понятия «город» за разными авторами. Рассмотрено основные аспекты экономико-географического исследования городов, функции городов. Проведено анализ существующих типологий и классификаций городов. Определено к каким типам и классам можно отнести г. Харьков. Проанализировано планировочную структуру Харькова.

Ключевые слова: город, урбанизация, геоурбанистика, типология городов, классификация городов, планировочная структура города.

E.S. Nischa. TO THE QUESTION OF SOCIO-GEOGRAPHICAL RESEARCH OF CITIES (ON EXAMPLE OF SITI KHARKIV). In this article the determination of the definition "city" on different authors is analysed. The basic aspects of economic-geographic research of cities, function of cities are considered. The analysis of existent typologies and classifications of cities is conducted. It is defined to which types and classes it is possible to take a city Kharkiv. The formed planning structure of Kharkiv is analysed.

Keywords: city, urbanization, typology of cities, classification of cities, planning structure of the city.

Актуальність теми дослідження. Останнім часом у світі і в Україні, зокрема все більшого поширення набувають урбанізаційні процеси. Їх найхарактернішими проявами є стрімке зростання чисельності міського населення та скорочення чисельності сільського, поширення міського способу життя, розвиток відповідних секторів економіки. Досить актуальним є дослідження особливостей розвитку великих міст, зокрема з позицій суспільної географії.

Аналіз попередніх досліджень. Вітчизняним основоположником вчення про міста є М. Баранський. Саме ним було розроблено теорію економіко-географічного положення міст. М. Баранський велику увагу приділяв дослі-

дженням мікрогеографії міста, функцій міста, економічних зв'язків міст [3]. Географічним дослідженням міст присвячені наукові праці таких вчених як Г. Лаппо, І. Масергойз, Є. Перцик та ін. Значний внесок у формування теоретико-методологічної бази дослідження міст було зроблено вченими соціо-економіко-географами М. Агафоновим, І. Гудзеляк, Ю. Пивоваровим, О. Топчієвим, Б. Хорєвим та ін.

Викладення основного змісту дослідження. Існує ряд визначень поняття «місто», зокрема в загально-географічному розумінні. За визначенням Д. Стампа: «місто – сукупність жителів, інкорпорованих (тобто зареєстрованих в якості облікової одиниці) та керованих мером» [4 с. 124]. За Д. Дікінсоном місто – це центроване поселення, більшість працюючих якого не зайнято сільськогосподарською діяльністю [4]. Д. Смайлсом було запропоновано визначення поняття місто, як сукупності людей, які ведуть своєрідний спосіб життя або частина земної поверхні, яка відрізняється від оточуючої сільської місцевості певним типом антропогенного перетворення у вигляді забудови великими будівлями та іншими характерними спорудами. Але ці визначення є досить загальними і не розкривають повної суті даного поняття [4].

На думку Г. Лаппо містом населений пункт стає досягнувши деякого рівня складності своєї функціональної структури. Місто характеризується багатофункціональністю, чим і визначаються його інтеграційні якості, властивості генерувати нове, соціальна привабливість, властивість бути дзеркалом своєї країни або району [2].

На нашу думку найбільш вдалим і розкриваючим сутність суспільно-географічних аспектів цього поняття є визначення О. Топчієва, який поняття «місто» трактує як просторове суспільне утворення, що є осередком масового розселення людей і зосередження їх суспільнокорисної діяльності в будь яких формах, крім одержання первинних продуктів сільського господарства як єдиного заняття населення, організоване у постійно діючий господарсько-будівельний комплекс, розрахований на обслуговування побуту і діяльності населення [6].

Доцільним також є розгляд поняття урбанізації, оскільки з ним нерозривно пов'язаний процес розвитку та росту міст. Є. Перциком було запропоновано наступне визначення цього поняття, – багатогранний глобальний соціально-економічний процес, пов'язаний зі стрімким поширенням різко яке посилилось в епоху науково-технічної революції розвитком і концентрацією виробничих сил і форм соціального спілкування, з розповсюдженням міського способу життя на всю мережу населених місць [4].

І. Гудзеляк пропонує розуміння процесу урбанізації у взаємозв'язку із зростанням значення міст і міського способу життя у розвитку суспільства, просторовою концентрацією життєдіяльності людей у містах [1].

Урбанізовані форми розселення мають певну просторову специфіку. Формування урбанізованого розселення відбувається еволюційно, поетапно у такій послідовності: місто → міський вузол → міська агломерація → урбанізований район → урбанізована зона (мегалополіс) [5].

Дослідженням географії міст займається наука геоурбаністика. З огляду на різні рівні територіальної організації життєдіяльності суспільства геоурбаністи міста розглядають: у складі більш загальних (охоплюючих) соціально-економічних систем та господарських комплексів як їх елементи чи складові; як цілісні виокремлені об'єкти суспільно-географічних, більш вузько-геоурбаністичних досліджень; як складні динамічні системні утворення, що мають свою будову (структуру) та внутрішньодиференційовані соціоекономічні функції, в цьому разі досліджують внутрішні відмінності міського середовища, розселення населення, розміщення господарської діяльності, аналізують планувальну структуру міста та його земельно-господарський устрій [6].

Місто виникає у відповідь на певні потреби суспільства, його господарства. Воно зароджується у тому виді, в якому найкращим чином зможе задовольнити дану потребу (представляючи певний функціональний тип), там, де сукупність умов найкращим чином забезпечує його діяльність, в необхідній для суспільства якості. Міста ростуть й ускладнюються в своєму розвитку у відповідь на зростання потреб суспільства.

Міста як об'єкти економіко-географічного вивчення мають свої особливості. На думку автора, на перший погляд представляється логічною така схема, що розкриває місце географії міст в системі географії: економічна географія → географія населення → географія розселення (географія населених пунктів, екістика) → географія міських поселень. Але не можна розглядати міста лише в рамках географії населених пунктів, так як це може призвести до спрощеної односторонності. Р. Кабо розрізняв: економічну географію міст; демографічну географію міст і матеріально-планувальну географію міст [2].

Справедливо акцентувати увагу на двох аспектах економіко-географічних досліджень міст. Перший – власне економіко-географічний, коли міста вивчаються як економічні і культурні центри, місця концентрації різноманітної діяльності населення, фокуси зв'язків, вузли економічного каркасу території. Другий аспект – населенський, при якому місто розглядається як концентрація населення з властивими йому особливостями демографічної поведінки, трудовими навиками, заняттями і способом життя, а також населений пункт з властивими йому рисами планування та забудови.

Кожен з цих двох аспектів має велике значення і право на розвиток. Перший лежить в руслі економічної географії, сприяючи виявленню основних питань територіальної організації народного господарства, що й являється предметом вивчення цієї науки; другий відноситься до соціальної географії. Тому можна зробити висновок, що місто слід вважати одним із центральних об'єктів соціально-економічної географії.

Місце міста серед об'єктів економіко-географічних досліджень визначається його важливою роллю в географічному поділі праці, в процесі якого відбувається господарська диференціація території, формуються економічні райони і зв'язки що їх об'єднують [2].

У сучасній науці існує багато класифікацій і типологій міст. Основними критеріями є: чисельність населення, функції які виконують міста, економіко-географічне положення, ступінь участі в територіальному розподілі суспільної праці, за особливостями функціонально-планувальної організації території. За

загальною планіровочною структурою, конфігурацією головних транспортних магістралей, формою міських кварталів.

Серед класифікацій можна виділити наступні.

Класифікація міст за людністю. М. Агафонов свого часу запропонував таку класифікацію: найменші – до 25 тис. жителів; малі – 25-70 тис.; середні – 70-250 тис.; великі – 250-400 тис.; дуже великі – 400-800 тис.; найбільші – понад 800 тис. Автори даного виду класифікації намагались більш точно співвіднести людність міст з їх адміністративним статусом та соціально-економічними функціями [6].

Є. Перцик виділяє групи міст: малі – до 20 тис. чол.; середні – 20-100 тис. чол.; крупні – 100-500 тис; найкрупніші – 500 тис. чол. і вище, міста мільйонери [4].

Найбільш детальну систематику міст за чисельністю населення розробив Б. Хорев, який виділяв категорії, групи та класи міст (табл. 1).

Таблиця 1

Класифікація міст за людністю

Категорія	Група	Клас	Чисельність населення (тис. осіб)
Великі міста	надвеликі	1	понад 1000
		2	500-1000
	великі	3	250-500
		4	100-250
Середні міста	середні	5	50-100
	напівсередні	6	20-50
Невеликі міста	малі	7	10-20
	сmt	8	до 10

За даною класифікацією м. Харків належить до категорії великих міст, до групи надвеликі, 1 класу, з чисельністю населення понад 1000 тис. осіб. (станом на 01.01.2012 року в місті проживало 1441,3 тис. осіб.) [8].

Хоча загальноприйнятої класифікації міст за людністю не існує, на нашу думку, саме вона дозволяє якомога точніше визначити клас окремого населеного пункту, зокрема й м. Харкова.

Класифікації і типології міст за функціями відображають їх найбільш важливі особливості і являються у багатьох випадках синтетичними [4].

Як зображено на рис. 1 за функціональною ознакою можна виділити 5 типів міст.

Міста *першого типу* поєднують у своєму складі адміністративно-політичні, культурні і економічні функції, мають розвинуту промисловість і транспорт. За характером переважаючих функцій міста *другого типу* схематично можна розділити на промислові, транспортні, промислово-транспортні. Міста *третього типу* переважно виконують функції місцевих центрів – адміністративні і організаційні центри низових районів, національних округів. *Четвертий тип* представлений містами-курортами. До *п'ятого типу* належать міста – науково-експериментальні центри державного та міжнародного значення. Головна соціально-економічна характеристика міста виражена в його функціях.

За даною типологією місто Харків можна віднести до багатофункціональних міст. Разом з тим м. Харків є потужним науковим центром, а тому його можна також віднести і до п'ятого типу.

О. Топчієв виділяє такі головні функції міста: демографічно-розселенська; адміністративно-управлінська; виробнича (матеріальне виробництво); соціально-побутова; ділових послуг; освітньо-культурна; науково-технічна та інноваційна; зовнішньо-економічна; торгівельно-розподільча; комунікаційна (інформаційна); транспортно-комунікаційна; рекреаційно-туристична; спортивно-оздоровча; природоохоронна, соціально-екологічна [6].

Типологія міст за їх економіко-географічним положенням. Ця типологія дозволяє визначити загальні риси їх економічної структури і напрямку майбутнього розвитку виходячи з потенціальних можливостей, які характерні для району або його фокусної точки [3].

За цією типологією м. Харків можна віднести до першого та третього типів. Місто розміщується у вузлі перетину транспортних шляхів. Так зокрема, Харківський залізничний вузол є складовою частиною міжнародного

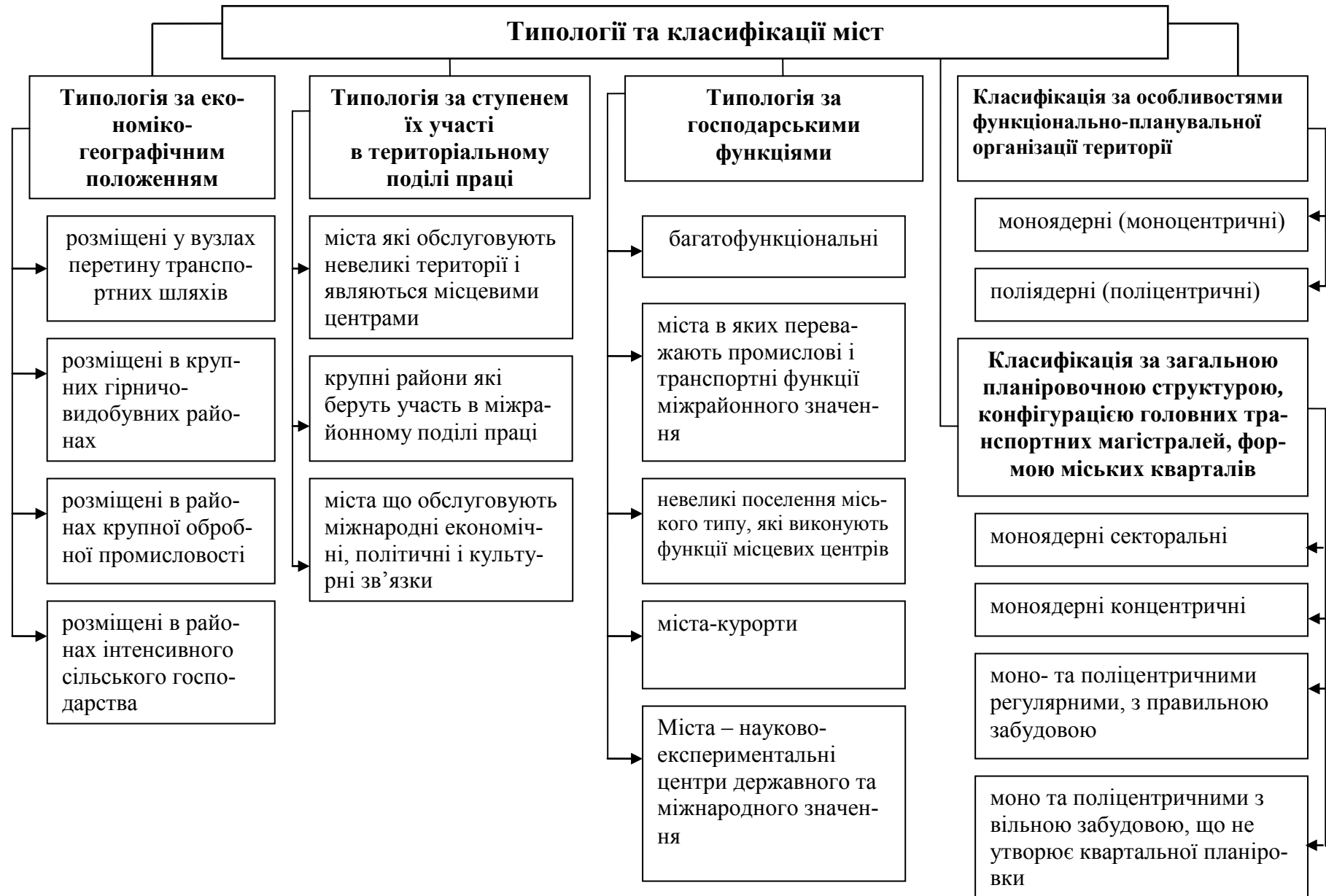

Рис. 1 Типології та класифікації міст за окремими ознаками (складено на основі [4, 6])

транспортного коридору Чорноморського економічного співробітництва: Рені-Ізмаїл-Одеса-Колосівка-Помічна-Знам'янка-Дніпропетровськ-Ясинувата-Квашине,

Харків зв'язаний з загальною мережею автомобільних доріг України автодорогами державного значення: М-03: Київ-Харків-Довжанський, М26: Харків-Сімферополь-Севастополь, М27: Харків-Щербаківка [7].

Місто розміщується в районі крупної обробної промисловості. Про що свідчить висока концентрація підприємств високотехнологічних галузей: енергомашинобудування, електротехнічної промисловості, транспортного і сільськогосподарського машинобудування, приладобудування, радіоелектроніки, авіакосмічної промисловості. Харків є потужним транспортним вузлом, який об'єднує залізничний, автомобільний та авіаційний транспорт.

Згідно типології міст за ступенем їх участі в територіальному поділі праці м. Харків належить до групи міст, що обслуговують міжнародні економічні, політичні і культурні зв'язки.

Типологія міст за генетичними ознаками. Генезис господарських функцій – об'єктивні закономірності їх розвитку і якісних перетворень – справляють значний вплив на тип сучасного міста. Генетичний тип міста – поняття синтетичне. Воно включає в себе сукупність ознак, які в процесі розвитку обумовлюють формування якісно певного типу міста.

Типологія міст за типом перспективного розвитку. Ця типологія розробляється в територіальному плануванні на основі аналізу основних факторів росту міста. Вона дозволяє комплексно і взаємозв'язано оцінити умови і перспективи розвитку міст на значній території, врахувати їх проектну величину, зміни функціональної структури, заснування нових міст. Перспективна типологія міст сприяє цілеспрямованому розвитку і змінам систем розселення [4].

Планувальна структура міста. Територія Харкова складає 306 км². Середня густота населення становить 4710 км² [8]. Територія міста поділяється на 9 адміністративно-територіальних районів.

Місто розташоване у північно-східній частині України на кордоні двох ландшафтних зон – лісостепу та степу – біля місця злиття річок Лопань, Уди і Харків. Його територія становить хвилясту рівнину – понад половину загальної площі міста розташовано на ділянках висотою близько 100 м над рівнем моря. Харківські річки та їхні притоки мілкі й несудноплавні. Місто має протяжність з півночі на південь 24 км, зі сходу на захід – 25 км, займаючи площу близько 306 км². У ньому понад 2,5 тисяч проспектів, вулиць, провулків і площ.

Сформовану планувальну структуру м. Харкова можна визначити як радіальну, з елементами кільцевої системи. Складовими елементами планувальної структури міста є зона промислово-селітебні утворення, ландшафтно-рекреаційна зона, промислово-складська зона [7].

Висновок. Незважаючи на високий ступінь вивченості питання дослідження міст, географія міст є досить актуальним напрямом суспільно-географічних досліджень. Досі залишається не сформульованим загальноприйняте визначення поняття «місто». Хоча розроблено значну кількість класифікацій та типізацій міст за різними ознаками, не існує загальної типізації міст яка б поєднувала велику кількість класифікаційних ознак. В аспекті зазначеного не втрачають своєї актуальності теоретичні суспільно-географічні дослідження. Враховуючи сучасний стан урбанізаційних процесів в Україні, міста є і будуть одними з ключових об'єктів дослідження теорії і практики, що є необхідним в умовах муніципального управління та територіального менеджменту. Такі дослідження з позицій суспільної географії є найбільш повними, а тому залишаються актуальними і надзвичайно важливими.

Література

1. Гудзеляк І. Географія населення : навчальний посібник. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – 232 с.
2. Лаппо Г. М. Города на пути в будущее / Г.М. Лаппо. – М. : Мысль, 1987. – 257 с.
3. Маергойз И.М. Географическое учение о городах /. Г.М. Лаппо - М., 1987.

4. *Перцик Е.Н. География городов: Геоурбанистика : учебное пособие для вузов / Е.Н. Перцик . – М. : Высшая школа, 1991 . – 319 с. : ил. - Библиогр.: с.308-310.*
5. *Пивоваров Ю.П. Современная урбанизация: Курс лекцій. – М. Изд-во РОУ, 1994.*
6. *Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики / О.Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.*
7. *Офіційний сайт Харківської міської ради, міського голови, виконавчого комітету [Електронний ресурс] Режим доступу <http://www.city.kharkov.ua/uk>*
8. *Харківська область у 2011 році: Статистичний щорічник / за ред. О.Г. Мамонтової. – Х., 2012. – 408 с.*